Andreas Nord

Forskare, Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet

Flödande inspiration och praktiska råd

Om trädgårdsboken i ett läsarperspektiv

Sammanfattning

Artikeln presenterar genom en analys av ett exempel från 1996 resultaten av en större, historisk undersökning av svenska trädgårdshandböcker. Tre aspekter analyseras: för det första läsvägen och den multisekventiella strukturen, för det andra kunskapsorganisationen utifrån texttyper och för det tredje författarrösten och läsarrollen. Utifrån detta diskuteras textens modelläsning, de signaler om lämplig användning av texten som en viss design innebär. Ett resultat av undersökningen är att de moderna böckerna är utformade för att med behållning kunna användas på fler olika sätt av en målgrupp med skiftande intressen, till skillnad från de mer homogena äldre böckerna. En modern bok ska kunna fungera både som källa för fakta och estetiska normer och som inspirations- och bekräftelsekälla.

[Denne artikkelen er en presentasjon av forfatterens doktoravhandling. Denne kan lastes ned fra <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-8332> Red.anm.]

Inledning

Många böcker är i dag designade så att man kan välja mellan olika vägar genom dem och välja att läsa dem på olika sätt. Detta har rent av framställts som en nödvändighet för moderna böcker. Gunther Kress (2005) har t.ex. diskuterat relationen mellan textstruktur och läsande i en diskussion om en bok om elektricitet för barn (*The boy electrician*) från 1946. Kress beskriver hur boken är i stort sett linjärt uppbyggd och alltså förutsätter en linjär läsning. Han konstaterar att den kunde utformas på detta sätt därför att textens författare kände till publikens behov. Genom att författaren hade en uppfattning om publikens vardagsvärld ("life-world") kunde han samla och presentera det läsaren behövde, och denna kunskap kunde presenteras som en löpande följd, "in chapters, each a coherent part of an overall body of knowledge presented in orderly fashion in the succession of chapters" (2005:7). Kress pekar på hur denna uppbyggnad hade varit omöjlig i en motsvarande bok i början av 2000-talet.

Denna förändring över tid gäller också handböcker för vuxna, och i denna artikel – som bygger på min doktorsavhandling (Nord 2008) – ska jag se närmare på handböcker från ett specifikt område, nämligen trädgårdsodlingen. Svenska handböcker på det här området har funnits ända sedan 1600-talets första hälft, och perspektivet är historiskt. Dock kommer jag i första hand att beskriva hur en modern bok från 1996 ser ut, med vissa blickar på de äldre

motsvarigheterna för jämförelser. Resonemanget kommer att kretsa kring ett exempel som rör beskärning av fruktträd.

De böcker jag behandlar är sådana som man kan kalla *standardverk*, alltså breda, omfattande böcker med ambitionen att ge alla de praktiska grunderna för en bred målgrupp. Men riktigt så enkelt är det förstås inte. Äldre böcker är mer eller mindre ensidigt inriktade på det praktiska och tillämpbara. I den mån man i förord och andra metatexter formulerar sig om bokens syfte är det just tillämpligheten som lyfts fram. Så här skriver t.ex. botanikern Engelbert Jörlin i en bok från 1784. Han förklarar att hans bok är baserad på tidigare böcker och artiklar som han sammanfattat så koncist som möjligt,

dock så tydeligt, at intet hufwudsakeligt i odlingen är uteslutadt; utan at hwar och en, som wil kan sjelf wärkställa det samma, utan Trädgårdsmäster och utan kostsamma anstalter med drif-hus och glas-klockor m. m. hwarföre mit ändamål, och önskan är, at det för hela Allmänheten måtte blifwa bekant och nyttigt!

(Jörlin 1784:3)

Inriktningen här är alltså entydigt "värkställandet" – den faktiska tillämpningen. I slutet av 1900-talet tillkommer ett annat syfte. Så här står det i inledningarna till den bok från 1996 som här kommer att stå i centrum:

När bokstäver och bilder flyger trådlöst genom luften, fortare än blixten, utan att vi fattar hur det går till, ger det långsamma arbetet i en trädgård en förhöjd livskänsla. Att odla är lust och glädje. Därför finns många avsnitt i den här boken som är till för att stimulera odlarglädjen. Men det är också en handbok med utförliga råd om hur man gör för att nå sina drömmars mål i trädgården.

(Berglund 1996:9)

Den praktiska tillämpningen är fortfarande viktig – men minst lika mycket syftar boken till att "stimulera odlarglädjen". De praktiska råden syftar till ett slags känslomässig tillfredsställelse, "att nå sina drömmars mål i trädgården" (snarare än att dryga ut hushållskassan, vilket är det yttersta mål som ofta lyfts fram under tidigare perioder).

En alternativ formulering finns på bokens baksida:

Din trädgård är trädgårdsboken som speglar vår tids förhållningssätt till odling och trädgård. Trädgården blir en plats för tankero, ett ställe där man kan vårda jorden, en liten bit mark att älska och försköna. Hela boken är en kombination av flödande inspiration och mängder av praktiska råd. Självklart är den helt inriktad på ekologisk odling.

Motsvarande formuleringar om att böckerna ska vara praktiskt tillämpliga men samtidigt vara en källa för inspiration och känslomässig tillfredsställelse återkommer i andra böcker från de senaste två decennierna.

Detta är förstås inte ägnat att förvåna – trädgården har gått från att vara en ekonomisk nytta, till att bli ett livsstilsprojekt. Det är inte längre avkastningen i form av äpplen och morötter som är det primära, utan trädgården har för många i första hand blivit ett projekt för självförverkligande. Den potentiella målgruppen är i dag mycket bred. Trädgårdsodlingen är en av de mesta spridda fritidssysselsättningarna. En undersökning har t.ex. visat att 43,5 procent av svenskarna i åldern 16–84 hade ägnat sig åt trädgårdsarbete mer än 20 gånger under en tolv månaders period, och hela 73 procent av de svarande hade arbetat i trädgården minst en gång (Statistiska centralbyrån 2004:70, tabell 5.1).

I dag är därför målgruppen för ett standardverk mycket bred och heterogen, till skillnad från tidigare århundraden. Den bredare översikten i Nord 2008 visar att trädgårdslitteraturen har fått allt vidare målgrupper över tid. Under 1600- och 1700-talen vänder man sig till

privilegierade grupper, liksom till trädgårdsmästare och blivande trädgårdsmästare, och under 1800-talet kompletteras detta med litteratur för allmogen. Under 1900-talet breddas målgruppen så man i dag vänder man sig till "alla" privatträdgårdsägare. Samtidigt sker en insnävning genom att trädgårdsmästare, trädgårdsmästarelever och andra trädgårdsprofessionella utgör en av de centrala mottagargrupperna för många böcker fram till och med 1800-talet, medan 1900-talets böcker talar till icke-professionella (amatörer, hobbyodlare). Samma böcker och samma kunskaper är inte längre relevanta för amatörer och professionella utan det sker en specialisering. Mest riktigt är det alltså att tala om en förskjutning av målgrupperna.

Även på andra sätt har det intertextuella sammanhanget förändrats. I det moderna Sverige omges trädgården av en hel populärkultur med otaliga tidskrifter, böcker, webbsidor och tv-program, där underhållningsvärdet ofta är viktigare än den praktiska tillämpligheten. Man har talat om "trädgårdsporr" (jfr Josephson & Melander 2003). Intresset handlar inte minst om medieartefakterna i sig, inte minst trädgårdsböckerna. Det inrättades t.ex. 2004 ett årligt pris för årets svenska trädgårdsbok (Stockholms Gartnersällskap 2010).

Även de mer grundläggande villkoren för kunskapsförmedlingen har förändrats – på trädgårdsområdet liksom på så många andra områden. Trädgårdsodlingen hör typiskt till de områden där kunskap förmedlats genom personlig, muntlig och materiell instruktion – men i dag sker den lika gärna via medier och skriven text. Olle Josephson och Björn Melander (2003) diskuterar frågan om kunskapsspridning när de pekat ut generella förändringar i den svenska textkulturen under de senaste århundradena. De beskriver hur sådan kunskap som i äldre tid förts vidare "genom praktisk instruktion i former som kan liknas vid mästare–lärlingsförhållanden" (2003:155) under 1800- och 1900-talen ofta kom att verbaliseras och inläring i högre grad kom att ske genom läsning och inte genom fysisk praktik. Det gäller t.ex. lantbrukssektorn. De konstaterar att bonden på 1700-talet knappast var tvungen att läsa någon text över huvud taget för att kunna utföra sitt arbete medan det för dagens bönder är helt oundvikligt. Detsamma torde gälla trädgårdsmästaren, och numera även trädgårdsamatörer som inte längre har städslat tjänstefolk som gör jobbet.

Texter ses numera som funktionella redskap för kunskapsspridning på fler områden, och för fler och bredare grupper. Att skriften kommit att fylla allt fler funktioner innebär också att tryckta och över huvud taget skrivna texter mer och mer har blivit en del av vardagen för de allra flesta. I en annan artikel har Björn Melander och Olle Josephson (2003:253) beskrivit hur instruktionerna och handböckerna över tid blivit allt fler, och sätter detta i relation till en förändring mot ökad skriftspråkskultur med genombrott omkring sekelskiftet 1900 som gör att handbokslitteratur av typen kokböcker och hushållshandböcker slår igenom i stor skala "för folk i allmänhet" (2003:253). Därför kan man i dag förvänta sig att läsarna generellt sett ska vara mer vana vid att tillgodogöra sig kunskap från skriven text.

När motivationen både för att odla och för att läsa har förändrats säger det sig självt att böckernas utformning måste förändras. Så även om grundproblemen ganska ofta är sig lika – handgreppen och problem är desamma, och dagens växter ställer i stort sett samma krav som tidigare århundradens – är syftena i dag mer komplexa. Dagens texter ska fylla fler, i vissa fall närmast motstridiga, syften, som att både underhålla, inspirera och ge praktisk, detaljerad information. Hur löser man detta? Det är denna fråga jag här kommer att försöka belysa ur några olika vinklar utifrån ett exempel.

Vinklarna är i själva verket tre. Den första tar fasta på den multimodala textstrukturen och läsvägen genom texten. Den andra berör vad man skulle kunna kalla texternas

kunskapsorganisation, och tar bl.a. fasta på användningen av texttyper (framställningsformer). Och den tredje berör författarrösten och hur den positionerar sig och läsaren.

Ansatsen är närmast textlingvistisk på så sätt att jag är intresserad av de semiotiska resurser som används för designen av texter som ska fylla dessa komplexa funktioner. Men tolkningsramen närmar sig också diskursanalysen, genom att jag är intresserad av hur olika resurser bidrar till att positionera läsaren, och erbjuda ett visst läsarbeteende. Dessa teoretiska frågor kommer att utredas nedan, efter det att jag introducerat det exempel som kommer att tjäna som underlag för den vidare diskussionen.

Jag vänder mig med denna artikel alltså i första hand till en textteoretiskt intresserad läsare, intresserad av kommunikationsvillkoren i dagens textsamhälle och av frågor om design av moderna texter. Den som främst intresserar sig för trädgårdshandböcker såsom trädgårdshistoriskt källmaterial, eller som mest fascineras av tidigare århundraden hänvisar jag till min avhandling (Nord 2008). Dit hänvisas även den som vill fördjupa sig i metodiska frågor, eftersom avhandlingens metodutvecklande dimension inte rymts i denna artikel.

Beskärningen: ett exempel från 1996

Det exempel som jag väljer som utgångspunkt för min diskussion utgörs av fem sidor om beskärning av fruktträd ur en av nutidens mest populära svenska trädgårdsböcker, *Din trädgård* (egentligen *Bonniers stora bok om din trädgård*), utgiven 1996 med Karin Berglund som huvudförfattare och redaktör.

Formuleringen om bokens syfte att ge både praktiska råd och "inspiration" citerades ovan. Den är på många sätt typisk för de moderna standardverken genom sin bredd och sitt omfång. Till det yttre rör det sig om en 494 sidor tjock inbunden bok i formatet 19 × 26 cm, och den är illustrerad med flera hundra fotografier, huvudsakligen i färg, och en mängd tecknade bilder.

Boken har sedan den först gavs ut 1996 sålts i mer än 296 000 exemplar enligt förlaget (Bonnie Fakta 2010), och fanns ännu 2009 i handeln. Det gör den till den troligen mest allmänspridda svenska trädgårdsboken genom tiderna, och den har också översatts till danska, norska och finska. Bokens huvudförfattare Karin Berglund (f. 1937) är känd som trädgårdsjournalist, författare och fotograf, och har själv tagit en stor del av fotografierna i boken. Tillsammans med henne medverkar antal andra författare som har hand om specifika avsnitt. En del av dessa är utbildade trädgårdsexperter, andra är professionella trädgårdsförfattare och journalister.

Att just området beskärning av fruktträd har valts som exempel är naturligtvis för att flera intressanta särdrag i moderna handböcker här blir tydliga. Beskärningen, som syftar både till att ge trädet den avsedda formen och till att gynna och reglera fruktsättningen, är att betrakta som en avancerad teknisk-praktisk verksamhet i trädgården. Att beskära är något som anses nödvändigt för alla som har fruktträd (åtminstone äppelträd), men det hör inte till de absoluta grundkunskaperna utan rör snarare gränlandet mellan vad man som amatör klarar av på egen hand (och med hjälp av litteratur) och vad det krävs någon form av utbildning för. Visserligen är de flesta av handgreppen förhållandevis okomplicerade, men det är i gengäld desto svårare att avväga det individuella trädets förutsättningar och behov, och det förutsätter en förståelse av olika kvistars och knoppars funktion liksom en förmåga att identifiera dem. Detta aktualiserar inte sällan hela repertoaren av resurser i böckerna. Så är det i synnerhet i *Din trädgård*. Här avhandlas beskärningen på sidan 449–453. Sidan 449 är avbildad i figur 1 och uppslagen 450–451 respektive 452–453 är avbildade i figur 2 och 3.

Figur 1. Sidan 449 i *Din trädgård*. (Teckningar: Stina Haglund.)

Figur 2. Uppslaget sidan 450–451 i *Din trädgård*. (Fotografi: Karin von Schenck; teckningar: Stina Haglund.)

Figur 3. Uppslaget sidan 452–453 i *Din trädgård*. (Fotografi: Nisse Peterson.)

Texten på sidorna 449–451 (figur 1–2) har Karin Berglund som författare, och berör olika praktiska aspekter av beskärningen. Till texten på uppslaget sidan 452–453 (figur 3) står trädgårdsmästaren Lars Krantz som upphovsman. Under rubriken "Konsten att beskära frukträd" finns en beskrivning hållen i *jag*-form om hur det är att underhållsbeskära träd.

Som framgår av sidnumren återfinns alltså avsnittet om beskärning mot slutet av boken, i den avdelning av boken som har rubriken "Köksträdgården" och som behandlar praktiska frågor om krydd-, grönsaks-, frukt- och bärödling. Själva tonvikten ligger annars i boken på det kapitel som heter "Trädgårdens växter" (sidorna 57–298), som handlar om prydnadsväxter av olika slag, såväl estetiska som praktiska frågor, och även lite kulturhistoria.

Det valda utsnittet är alltså inte i alla avseenden typiskt. Dock finns här tillräckligt många typiska drag för att det ska vara betydande för de flesta av de viktigare iakttagelser som jag gjort i mitt större material (Nord 2008).

Textteoretiska utgångspunkter

Innan jag går in på den detaljerade analysen av utdraget vill jag beröra de teoretiska ställningstaganden som är viktiga för mina tolkningar.

En ganska självklara utgångspunkt rör att jag betraktar texten som *multimodal*. Redan av en snabb blick på exemplet i figur 1–3 framgår att denna text kommunicerar på fler sätt än bara med språket. Det är uppenbart att bilderna har en viktig roll, liksom layouten. De olika kommunikativa resurserna samverkar vidare på ett komplext sätt. Bilderna får t.ex. i hög grad sin roll utifrån sin plats i helheten (se vidare om detta nedan). Det är alltså nödvändigt att beskriva mer än den språkliga sidan av texten för att förstå den. Med detta ställningstagande ansluter jag mig till en forskningstradition som utgår från ett *vidgat* textbegrepp, det vill säga synsättet att texten inte är en enbart språklig struktur utan snarare en multimodal struktur (Karlsson 2007a, Björkvall 2009). Det innebär att jag beaktar även sådana betydelser som skapas genom layout, typografi, eventuella bilder och egenskaper i textens materiella

utformning. I anslutning till den sociosemiotiska traditionen (t.ex. van Leeuwen 2005, Kress & van Leeuwen 1996/2006, Björkvall 2009) kommer jag sammanfattande att tala om *semiotiska resurser* för att benämna det som tagits i bruk för att skapa betydelse, och om system av semiotiska resurser som *modaliteter*.¹ Den sociosemiotiska forskningsinriktningen har sitt ursprung inom den brittisk-australiske språkforskaren Michael Hallidays teori, som också gett upphov till hans systemisk-funktionella språkbeskrivningsmodell (t.ex. Halliday 1978, Halliday & Matthiessen 2004, Martin 1992, Martin & White 2005, Holmberg & Karlsson 2006), men som alltså på senare år har utvecklats för att kunna beskriva även andra modaliteter än språket.

För att förstå textens roll i kommunikationen vill jag också lyfta in tankar som främst härstammar från en mer dialogiskt inriktad forskningstradition i den ryske litteraturteoretikern Bachtins efterföljd (främst Linell 1998), liksom tankar från den italienske semiotikern Umberto Eco (1979, 1984). Syftet med detta är att djupare kunna diskutera textens roll i relation till läsaren, och hur texten görs funktionell för ett komplext syfte och en heterogen mottagargrupp. Dessa tankar utgår alla från en semiotisk och sociokonstruktivistisk grundsyn, och är väl förenliga.

Texter är inte bara strukturer, de är också kommunikation. Litteratur- och språkteoretikern Michail Bachtin och musikteoretikern Valentin Vološinov beskriver detta när de framhåller att språket är *dialogiskt*, och jag kommer att utgå från att detta i lika hög grad gäller även andra semiotiska resurssystem. Yttranden är också *adressiva*, vilket betyder att de alltid i någon mening vänder sig till någon (Bachtin 1997:200). Denna tanke genomsyrar följande resonemang hos Vološinov (1973:85):

The word is oriented toward an addressee, toward *who* that addressee might be, a fellow-member or not of the same social group, of higher or lower standing (the addressee's hierarchical status), someone connected with the speaker by close social ties (father, brother, husband, and so on) or not. There can be no such thing as an abstract addressee, a man unto himself, so to speak.

(Vološinov 1973:85; originalets kursivering)

Per Linell (1998) understryker att adressiviteten gäller både det talade och det skrivna ordet. I det kanske mest grundläggande språkbruket, det vardagliga samtalet, är det uppenbart att det är frågan om en dialog: här finns två eller flera individer som är samtidigt närvarande och som interagerar. Men även monologer – eller "(seemingly) monological activities", t.ex. skrivna texter – är, enligt Linell, dialogiska och adressiva. Den avsedda eller tänkta partnern i en (till synes) monologisk aktivitet talar Linell om som en "virtuell andre" ("virtual other") (1998:35, not 1). Även monologer och skrivna texter kan alltså sägas vara dialogiska genom denna "virtuelle andre".²

Antagandet om yttrandets – textens – adressivitet är en del av antagandet att texten är intentionell i meningen att alla val (medvetna såväl som omedvetna) som gjorts i designen av texten är avsiktliga och betydelsebärande. Därmed kan man säga att adressiviteten sätter spår i texten. Ett sätt att tala om detta är genom att tala om *modell läsaren*, den representation av läsaren som finns inkodad i texten genom alla val som gjorts i utformningen av den. Begreppet modellläsare har myntats av den italienske semiotikern Umberto Eco (som talar om

¹ Inom den sociosemiotiska traditionen talar man hellre om *resurser* än om *tecken* eftersom man i högre grad än många andra semiotiska skolor betonar tecknets tillblivelse och sociala natur än det förtingligade tecknet i sig (se vidare om detta van Leeuwen 2005, Kress & van Leeuwen 1996/2006, Nord 2008, Björkvall 2009).

² Jag kommer här i anslutning till Ledin (1999) att jämställa *text* och *yttrande*. Det är dock inte självklart. De kan betraktas som åtskilda t.ex. på så sätt att man reserverar *text* för den strukturella sidan av det jag menar med text och med *yttrande* avser den sociala och dialogiska sidan (t.ex. Adam 2001).

il lettore modello, *The Model Reader*), och är ursprungligen en del av en teori för att analysera skönlitteratur (Eco 1979, 1984), men det har på senare tid utvecklats för att analysera även sakprosa (Björkvall 2003, 2004, Tønnesson 2003, 2004, Asdal m.fl. 2008, kap. 8). Eco (1984) introducerar modellläsaren genom att säga att författaren måste "foresee a model of the possible reader (hereafter Model Reader) supposedly able to deal interpretatively with the expressions in the same way as the author deals generatively with them" (Eco 1984:7). Eco beskriver här modellläsaren som en avspegling av författarens föreställningar om läsaren och hans eller hennes interaktion med texten,³ och det är också denna aspekt man ofta tagit fasta på i undersökningar av modellläsaren. Detta är emellertid inte hela sanningen. En text är aldrig bara en avspegling av avsändarens intentioner och kontext, den bidrar också till att forma läsarens kontext. Den har t.ex. en potential att påverka sin läsare genom ett erbjudande om en identitet att inta i förhållande till texten (jfr Björkvall 2003).

Modellläsarbegreppet har släktskap med andra beskrivningar som utgår från att själva texten erbjuder en formande läsarrepresentation. Gunther Kress (1989) talar om hur texter konstruerar sin ideala läsare genom att erbjuda "a certain 'reading position' from where the text seems unproblematic and 'natural'" (1989:36). Om inte den faktiska läsaren redan är den "ideala läsaren" kan textens funktion vara att påverka läsaren att bli mer av en sådan ideal läsare: "The text attempts to coerce the reader, by its 'obviousness' and 'naturalness', to become its ideal reader, to step into the reading position constructed for the reader in the text." (Kress 1989:36).

Likartade tankar finns hos Jim Martin och Peter White (2005) som talar om hur det finns en "construed reader" eller en "putative addressee" i en text. I sin analysmodell för olika aspekter av värderingar och dialogicitet i texter ("appraisal"), talar de om hur läsarpositioner naturaliseras i en text genom det som sägs, t.ex. genom att ett visst förhållningssätt till utsagor tillskrivs mottagaren. Martin & White knyter samman tankegångar från en Bachtintradition med en sociosemiotisk ansats.

Texten har alltså en potential att påverka situationen och sin läsare. Som läsare känner vi till att texten är adressiv och kan leta efter spår av den – ledtrådar till hur texten var avsedd att användas för att veta hur vi ska förhålla oss till den och vad vi kan förvänta oss av den, med andra ord ledtrådar till hur texten som betydelsepotential ska tolkas (även om vi kan välja att förhålla oss på något annat sätt). Vi kan också gå längre och acceptera den identitet som modellläsaren erbjuder oss.

Mitt intresse här är att utreda textens relation till möjliga och naturliga sätt att använda den på. Man kan konstatera att både modellläsarbegreppet och synen på texten som formande i en situation är teoretiskt relevanta då de sätter fingret på textens potential att påverka i en lässituation och därmed markera hur den så att säga *vill* bli använd, för att använda ett uttryckssätt som tillskriver texten en viss agentivitet. Texten och de resurser som används i den både möjliggör och begränsar denna interaktion. För denna interaktion kan textens materiella, visuella och språkliga utformning vara mer eller mindre tydligt formande genom de konventioner som är knutna till de använda resurserna. Det rör sig förstås aldrig om någon absolut styrning, men textens utformning ger ledtrådar till hur texten ska förstås som objekt för läsning. Även om texter alltid kan göras meningsfulla även på andra sätt än de som avsändaren föreställt sig finns det alltid gränser för vad som är en rimlig tolkning. Alla möjliga läsningar är inte likvärdiga. Några av dem kommer i någon mening att vara "fel" eller

³ Det är viktigt att skilja modellläsaren från den empiriska läsaren (som kan vara vem som helst) och från målgruppen (de genomsnittliga, avsedda läsarna). Notera även att modellläsaren kan ha drag som tydligt avviker från målgruppen. Björkvall (2003) visar t.ex. hur reklam för en viss åldersgrupp skapar en äldre modellläsare.

icke-kanoniska, om de bryter mot rimliga antaganden om vad som varit avsändarens avsikt och mot de normer som aktualiserats.

Samtidigt kan texter genom sin utformning förutsätta aktiva val för att ge en meningsfull tolkning. Texter kan alltså vara formande genom att inte styra. Ett exempel rör läsvägen genom vissa texter. När de elektroniskt lagrade hypertexterna under senare år blivit allt fler har en teoretisk begreppsapparat för att beskriva även icke-linjära texters struktur och inre sammanhållning utvecklats. Ett centralt begrepp har varit *hypertext*, ett annat *multisekventialitet*, och här kommer jag att betrakta dessa som synonyma.⁴ När man talar om en hypertext eller multisekventiell text menar man att texten byggs upp av visuellt (kanske även materiellt) åtskilda semiotiska element som har en relation till varandra. Typiskt har man tänkt sig en webbplats där hundratals eller tusentals sidor binds samman som i ett nät (jfr Gunder 2001). Sådana utpräglade multisekventiella texter tvingar ofta läsaren att göra ett aktivt val för att skapa en läsväg, och detta har ansetts vara utmärkande för digitalt lagrade texter. Men även papperstexter kan vara multisekventiella. Oftast tänker man då på den uppdelning som görs genom layouten på så sätt att det förekommer bilder, tabeller, textutor och andra typer av visuellt avgränsade semiotiska element som inte utgör brödtext. Men hårdras tanken blir snart sagt varje papperstext multisekventiell genom sin materialitet: varje sida i en bok eller en broschyr bildar ju en materiellt avskild enhet. Sett på detta vis är praktiskt taget alla papperstexter i vår kultursfär (utom vissa mycket korta) i någon mening multisekventiella.

I vilken mån det erbjuds en kanonisk läsväg genom den varierar. Ibland, men inte alltid, förväntas sidorna läsas i en viss ordning. En brödtext uppdelad i stycken ska typiskt läsas från början, stycke för stycke, men finns det olika typer av element på en sida är det inte säkert att de är kodade för att läsas i en viss följd. Det avgörande är hur relationen mellan elementen skapas, och även i en multisekventiell text kan en linjär kanonisk läsordning mellan elementen etableras genom olika typer av länkning.⁵

Exemplet läsväg visar hur man kan se att texter formar eller inte formar läsningen, men detta kan även göras på många andra sätt, t.ex. genom att en viss läsarposition förutsätts för att läsningen ska bli meningsfull.

I parallellitet med den modellläsare som Eco talar om kan man tala om en *modellläsning*, det eller de textbruk eller läsbeteenden som texten genom sin utformning bäddar för och gör naturliga. Begreppet har vad jag vet tidigare endast använts som en tillfällig bildning av Eco-uttolkare (men har efter min lansering i Nord 2008 tagits upp av bl.a. Björkvall 2009). Här förefaller det vara motiverat att pröva det. Jag vill se detta som ett mycket öppet begrepp som sammanfattar olika sätt att mer eller mindre tydligt i en text erbjuda en gynnad läsning. Det är rimligt att tro att modellläsningen kan se mycket olikartad ut, och att vissa texter har en entydig kanonisk läsning inskriven i sig medan andra förutsätter en medskapande läsare. Jag vill dock understryka att jag inte ser detta begrepp som tillräckligt teoretiskt utvecklat för att ensamt kunna läggas till grund för en operationalisering. Dock fungerar det här som ett slags samlande begrepp för de tolkningar som min undersökning ger och som ett redskap för att välja relevanta operationaliseringar.

⁴ Detta är inte självklart då olika definitioner av hypertext är i svang. Jag ansluter mig till synen att varje multisekventiell text utgör en hypertext (jfr Gunder 2001). Andra beskrivningar av hypertext (t.ex. Engebretsen 2000) tar fasta på att en hypertext måste vara digitalt lagrad.

⁵ I vilken mån en sådan kanonisk, erbjuden läsordning brukar motsvaras av en faktisk läsordning är svårt att bedöma. Empiriska undersökningar har dock bekräftat att textens struktur i detta avseende faktiskt påverkar empiriska läsares beteende (Holsanova m.fl. 2006, 2009, Holsanova 2007, Holsanova & Nord 2010).

Beskärning och modelläsning

Det har nu blivit dags att återvända till exemplet om beskärning för att se hur detta egentligen fungerar ur ett läsarperspektiv. Det synes lämpligt att inleda diskussionen med att beskriva exemplets yttre, visuella drag, eftersom diskussionen redan snuddat vid frågor om läsvägen och den multisekventiella strukturen.

Läsväg och multisekventiell struktur

I det exempel som här är aktuellt är språket kanske den viktigaste resursen, men här finns också ett antal bilder, och även sådant som ramverk och streck. I någon mån används även typografin meningsskapande. Bildtexter markeras t.ex. som avvikande genom kursivering, rubriker genom större grad och ibland även användning av versaler. Vidare har färgen en tydlig funktion. Dels markerar färgen skillnad mellan olika bilder, där de bilder som är till för att förklara instruktionen är tecknade i svartvitt medan bilder utan lika tydligt illustrerande funktion är foton i färg (mer om dessa senare). Dels används en gul bottenfärg för sidorna 449–451 (figur 1–2). Ljusgul bottenfärg signalerar i denna bok sidor eller rutor med konkret fakta med praktisk detaljinformation. Majoriteten av sidorna har däremot vanlig, vit bottenfärg, i likhet med uppslaget på sidorna 452–453 (figur 3).

Det är också tydligt att själva materialiteten har en viktig roll genom att uppslaget bildar en sammanhållande enhet. T.ex. är det själva uppslaget som tillsammans med ett rosa ramverk håller samman framställningen på sidorna 452–453 (figur 3) om "konsten att beskära fruktträd" (som rubriken lyder). På detta sätt skiljer sig uppslaget tydligt från hur det ser ut i de äldre trädgårdshandböcker jag har undersökt (före ca 1950), där texten inte är komponerad utifrån sidan som enhet utan löper fram oberoende av sidgränser; jämför figur 4 som visar ett uppslag om beskärning i en bok från 1922.

Figur 4. Beskärning av fruktträd, andra uppslaget (Bussler 1922:82–83). (Bild: anonym.)

Detta för över till frågan om hur den multimodala text som exemplet utgör hålls samman, det vill säga hur sambandet mellan delarna markeras. Gemensamt för uppslagen i *Din trädgård* är att det finns en brödtext som fungerar som ett slags centralt skriftelement och huvudaxel genom texten, men att det också finns en rad andra visuellt avgränsade element,

nämligen rutorna och bilderna med sina tillhörande skriftelement (bildtexter, bildetiketter). Ser man på sådana explicita kopplingar som kan fungera som redskap för att styra läsarens uppmärksamhet är dessa ganska få.⁶ Som ett slags allmän länk finns en anvisning i vänsterspalten på sidan 449 (figur 1):

Studera noga teckningarna här intill. Den ena visar vad trädets olika delar heter och gör det möjligt att följa en bruksanvisning för beskärning.

(Berglund 1996:449)

Det finns också en koppling mellan skrift och bild i rutan nere till vänster på samma sida genom siffror, där t.ex. siffran 2 markerar sambandet mellan bild 2 och ett visst skriftstycke. I övrigt knyts dock inte de olika elementen ihop, utan här måste läsaren själv välja läsväg.

Detta står i kontrast till äldre böcker (fram till början av 1900-talet), där de visuella elementen utanför brödtexten ofta helt konsekvent var förankrad i den genom hänvisningar av typen "se figur 3" (jfr om detta Nord 2007). I dessa bildas en entydig, linjär läsväg genom att allt är underordnat brödtexten, huvudaxeln. Även denna är dock uppdelad av rubriker, precis som i texten från 1996. Rubriker fungerar som ingångar i texten, och gör den på ett minimalt sätt multisekventiell.⁷

Även om exemplet från 1996 är visuellt uppdelat eller fragmenterat är det inte osammanhängande. Det hålls också samman av den gemensamma ram som materialiteten, sidan eller uppslaget, skapar, och som på uppslaget på sidorna 452–453 (figur 3) förstärks av ett ramverk. En sammanhållning markeras också av tydliga tematiska rubriker som genom sin räckvidd etablerar en viss betydelseförväntan. På sidan 449 är rubriken "Beskärning av fruktträd", på sidan 452 är den "Konsten att beskära fruktträd", och det som rubriken har räckvidd över förväntas falla in under detta tema.

Slutsatsen man kan dra av detta är att det visuella i flera fall inte är särskilt tydligt styrande för läsvägen. Framställningen är visuellt uppdelad i mindre delar, som bara delvis är markerade för en viss läsordning. Uppslaget sidan 452–453 (figur 3) är då ett undantag. Här bildar brödtexten en naturlig följd, om än avbruten av rubriker.

Kunskapsorganisation

Nästa steg i diskussionen blir att se på vilka läsmål och vilka kunskapsintressen som framstår som naturliga utifrån textens utformning. En text är visserligen, som jag skrev ovan, alltid öppen för olika läsningar, men texten är avsedd att vara mer funktionell för vissa läsmål och lässyften, och att detta signaleras genom textens utformning. På så sätt blir en viss läsning mer naturlig.

Det finns även i detta avseende en tydlig funktionell skillnad mellan å ena sidan de tre gultonade sidorna (sidorna 449–451) och å andra sidan det sista uppslaget (sidorna 452–453). Dessa kommer därför att behandlas var för sig.

Beskärningens praktikaliteter – de gultonade sidorna

På det mest övergripande planet kan upplägget beskrivas som en disposition ägnad att möjliggöra ett slags systematisk kunskapsuppyggnad. Som läsare kan man använda

⁶ Även mer implicita kopplingar grundade i betydelserelationer mellan bild och skrift finns för de svartvita bilderna, t.ex. genom att en bild illustrerar och därmed bildar del av en instruktion. Denna typ av relation kommer att beröras i nästa avsnitt.

⁷ Tanken att rubriker och andra paratexter fungerar som trösklar in i texten kommer från Genette (1997), och har tagits upp av Ledin (2000) och Karlsson & Ledin (2000) (jfr också Holsanova m.fl. 2006 som experimentellt bekräftar att rubriker och andra paratexter faktiskt får en sådan funktion för läsare).

framställningen som en (självstudie)lektion för att systematiskt bygga upp sin kunskap i flera steg.

Framställningen på de gultonade sidorna kan sönderdelas i fyra huvudkomponenter. För det första handlar det om att etablera beskärningens syfte. I ingressen på sidan 449 (figur 1) slås det fast att nyplanterade fruktträd "*måste beskäras för att blomma och ge frukt*". I inledningen till beskrivningen av beskärning år från år på sidan 451 (högersidan i figur 2) återkommer syftesbeskrivningen:

Nyplanterade träd ska beskäras omsorgsfullt de första två–tre åren. Syftet är att få fram starka träd med grenar som är väl riktade och orkar bära kommande skördar. Efter de första åren går beskärningen mera ut på att hålla trädkronan vacker, ljus och luftig (se s. 452).

(Berglund 1996:449)

I inledningen på sidan 449 finns också vissa allmänna råd av varnande karaktär som närmar sig ett slags motivering:

För att kunna skära rätt måste man förstå sitt träd och inse hur trädet kommer att svara på olika åtgärder. Klipp eller skär aldrig på måfå utan att först ha tänkt igenom vad det är som ska uppnås. Om man skär av grenar och kvistar utan eftertanke kan resultatet blir ett riktigt skatbo av vilt växande så kallade vattenskott.

(Berglund 1996:449)

Den andra komponenten är en etablering av en gemensam terminologi och en delad kunskap om vilka trädets delar är. Generellt gäller för *Din trädgård* (och även de andra undersökta handböckerna) att det är ganska lite fackterminologi som introduceras och används, men när det gäller just beskärning framstår viss specialiserad terminologi som nödvändig för att benämna de olika typer av grenar, kvistar, skott och knoppar (och ibland också olika beskärningstekniker) som måste kunna särskiljas i framställningen. Detta kommenteras ju rent av i inledningen till avsnittet på sidan 449, där vi uppmanas att studera teckningarna: "Den ena visar vad trädets olika delar heter och gör det möjligt att följa en bruksanvisning för beskärning." Genom terminologin etableras också en grundförståelse av skillnaden mellan olika delar av trädet. Denna introduktion av termer görs här multimodalt genom en avbildning av trädet som helhet uppe till höger på sidan 449 (figur 1) och bilden av olika kvistar längst ner på sidan 450 (högersidan i figur 2). Termerna är placerade som etiketter vid de relevanta detaljerna i bilderna.

I brödtexten bredvid finns också förklaringar och generella råd kopplade till de olika delarna, t.ex. "*Ringsporren*, som är den kortaste av fruktgrenarna, har en utvecklad blomknopp i spetsen." (s. 450).

Den tredje komponenten utgörs av en beskrivning av beskärningsproceduren för "nyköpta kronträd" år för år (sidan 451, högersidan i figur 2). Organisationen är kronologisk med rubriker för första, andra respektive tredje året. De tillhörande bilderna fungerar som ett naturligt inslag i instruktionen och visar schematiskt trädet före respektive efter varje års beskärning.

Denna tredelade komponentstruktur (etablering av beskärningens syfte, etablering av en gemensam terminologi och kunskaper om trädets delar samt beskrivning av beskärningens delar år för år) återkommer även i många av de andra böcker från 1800-talet och framåt som har undersökts (Nord 2008, avsnitt 5.2.4.4). Även uppgifter om när på året beskärningen ska utföras återkommer i många böcker, och utgör här den fjärde komponenten. I det här aktuella utdraget återfinns sådana uppgifter i det introducerande partiet i spalten till vänster på sidan

449 (figur 1). Rutan nere till vänster på sidan 450 (vänstersidan i figur 2) som visar och beskriver hur kvistar rätt ska klippas har också paralleller i flera andra böcker.

Ännu ett inslag i utdraget är rutan nederst till höger på sidan 449 (figur 1), där det finns regler för vilka grenar som bör tas bort, och förklaringar av vad följderna av olika åtgärder blir, t.ex. följande:

2. Ju mer upprättväxande ett skott är desto starkare växer det. Om man vill bromsa tillväxten kan man göra det genom att binda ner en gren så att vinkeln mot stammen ökar. Då ökar också mängden blomknoppar.

(Berglund 1996:449)

Detta avsnitt kan beskrivas som ett slags utvecklade tumregler, som beskriver och med bilder visar följderna av olika åtgärder.

Sett till den funktionella uppbyggnaden av de tre sidorna (449–351) kan de beskrivas som ett ganska flexibelt material att som läsare själv ta ställning till och välja att läsa efter behov. Sammantaget fungerar det som en rätt väl sammansatt "lektion" i hur beskärning görs, men det går att utan problem hoppa över de delar man som läsare inte har nytta av, t.ex. rutorna. Den öppna läsvägen och fragmenterade visuella designen gör att boken blir funktionell för både den som har goda förkunskaper och den som är nybörjare.

Det är värt att något stanna vid vilka semiotiska resurser på mikronivån som används, eftersom dessa i sig bidrar till att göra vissa läsmål och förhållningssätt till texten naturliga. Till att börja med vill jag diskutera det som ofta kallas *texttyp* eller *framställningsform*. Jag utgår då från den typologi över de universella prototypiska texttyperna eller *sekvenserna* som i olika versioner har föreslagits av den fransk-schweiziske textlingvisten Jean-Michel Adam (1987, 1990, 1992, 2001), och som tagits upp och modifierats av Per Ledin (2000).⁸ Utifrån detta är det enkelt att konstatera att det precis som väntat i en text som beskriver hur något ska utföras huvudsakligen är den texttyp som kan kallas *instruktion* eller *handlingsbeskrivning* som kommer till användning, men med substantiella inslag av *deskription* eller *sakbeskrivning* för att beskriva de olika delarna av trädet.⁹

För instruerande partier är det särskilt intressant att se på hur agenten representeras.¹⁰ Detta har uppmärksamats i tidigare undersökningar av recept. Jan Anward (1994) har utifrån en undersökning av recept ur kokböcker från 1914, 1980 och 1991 beskrivit en förändring över tid som innebär att *s-passiver* ("potatisen kokas") från 1914 till 1980 har ersatts av imperativer ("koka potatisen") som normalt uttryckssätt. Iakttagelser av recept i flera senare undersökningar (Ledin 1997, Mårdsjö 1998) har bekräftat Anwards resultat, och i en kompletterande undersökning ser Jäderberg (1997) motsvarande mönster i räkneböcker. Det väntade är alltså att agenten är ett underförstått *du* implicerat genom imperativer eller ett utskrivet text-*du*. Det går dock enkelt att utifrån de exempel jag gett ovan konstatera att det inte riktigt ser ut så i denna trädgårdsbok. Imperativer finns visserligen ("*Ta* bort de skott som vuxit ut ..."), men något *du* finns här inte (och inte heller på något annat ställe i utdraget; det

⁸ Texttyper eller framställningsformer är inte något centralt intresseområde för forskning inom SFL och sociosemiotik, där man ofta föredrar att tala om genrer och genrefamiljer (se t.ex. Martin & Rose 2008). Analysen är dock, vill jag hävda, väl förenligt med den sociosemiotiska utgångspunkten (se Nord 2008, avsn. 5.2.1, för en teoretisk utredning av detta).

⁹ Adam har modifierat sin typologi efter hand. I senare versioner (Adam 1992/2001) betraktas instruktion inte längre som en egen prototyp utan som en undertyp till deskriptionen. Ledin (2000) behandlar den däremot som en separat prototyp, och det gör även jag av praktiska skäl (se Nord 2008, avsnitt 5.2.1.2, för en utförligare diskussion).

¹⁰ Jag använder här *agent* i enlighet med systemisk-funktionella grammatiken för den deltagare i en process som är aktivt handlande (se Holmberg & Karlsson 2006:108–112).

är över huvud taget mycket ovanligt i boken trots dess titel *Din trädgård*); i stället omväxlar imperativerna med *man* som agent och agent som undertrycks genom passivering.

Jag tolkar detta som ett uttryck för en större distansering från det praktiska genomförandet än vad som gäller för recept. Både Adam och Ledin ställer som ett typiskt drag upp att det i instruktionen finns en "abstrakt plats" avsedd att intas av läsaren själv i rollen av handlande, vilket här mer konkret bör innebära att det finns möjlighet att knyta textens agent till läsaren i rollen av potentiell trädbeskärare. Så *kan* man läsa framställningen här, genom att det i instruktionerna finns ett *man* som man som läsare kan identifiera sig med eller en outtalad agent till imperativer eller passiver. Men samtidigt är den språkliga formen ofta dubbeltydig på så sätt att framställningen lika gärna kan läsas som en orienterande beskrivning av hur proceduren *brukar* utföras. Särskilt när det handlar om skeenden med en ganska gles kronologi, det vill säga det finns en substantiell tidsskillnad mellan stegen, är den mer distanserade framställningen vanlig.¹¹

Jag uppfattar att detta är en resurs som används för att göra framställningen öppen för både en direkt handlingsinriktad läsning (att läsa för att göra) och en orienterande (att läsa för att veta hur man gör), och det går inte att sätta fingret på vilken som är den primära. Denna möjlighet att läsa på två sätt framstår som naturlig och funktionell. Det är frågan om en verksamhet där avståndet mellan läsning och utförande kan vara rätt stort. En procedurbeskrivning som sträcker sig över en del av ett träds livscykel har med nödvändighet annorlunda förutsättningar än t.ex. ett recept (vilket är den typ av instruerande text som tidigare forskning främst intresserat sig för), och den orienterande läsningen bör vara mycket mer central. Med andra ord är det inte oväntat att dubbla läsmål görs naturliga.¹²

En erfaren beskärare berättelse – uppslaget på sidorna 452–453

På sidorna 452–453 (figur 3) finns ett inslag som går utöver den sedvanliga beskrivningen av beskärning. Det handlar om underhållsbeskärning av äldre träd, och tar upp detta ur ett mer personligt perspektiv genom en framställning som i *jag*-form beskriver trädbeskärning och attityder till beskärning undertecknad med initialerna "L. K." för Lars Krantz, som står som upphovsman till detta avsnitt.

Detta uppslag är intressant eftersom det visar hur nya former av kunskapshantering har blivit relevanta under de senaste decennierna. Direkta motsvarigheter saknas visserligen i avsnitten om beskärning i de övriga böcker som jag studerat, men det har paralleller i andra avsnitt i flera böcker från de senaste decennierna. Ser man på det utifrån frågor om kunskapsorganisation kan det ses som ett slags utveckling av den systematiskt kunskapsuppbyggande framställningen, genom att det är ett försök att exemplifiera och snarast gestalta förhållningssätt vid praktisk tillämpning med de språkliga och visuella resurser som finns till hands.

¹¹ Som jag visat i en analys av en annan instruerande text (Nord 2010) kan det i texter förekomma ganska systematiska skillnader i språklig utformning mellan beskrivningar av skeenden med tät kronologi (där stegen skall utföras omedelbart efter varandra) och beskrivningar av skeenden med gles kronologi.

¹² En liknande tolkning utvecklar Lars Jäderberg (1995) i en undersökning av recept som kompletterar Anwards (1994). Han iakttar att imperativ används i recepten från 1600-talet, medan det från slutet av 1700-talet fram till mitten av 1900-talet är *s*-passiven som dominerar. Det som inte passar in i mönstret är "recept" på öl. Dessa är inte uppenbart avsedda för att läsaren skall kunna utföra praktisk ölbrygning utan syftar till att informera läsaren om hur proceduren ser ut. De följer dock samma grundstruktur som recept, med den skillnaden att agenten inte nödvändigtvis associeras med läsaren. Jäderbergs slutsats blir att "den typiska receptstrukturen även kan användas för att beskriva processer utan att nödvändigtvis fungera som instruktion" (1995:116).

Ett utdrag som omfattar såväl ingress som det första avsnittet ges som exempel (med nyckelmeningar understrukna):

KONSTEN ATT BESKÄRA FRUKTTRÄD

Knotiga och krokiga står de åldriga äppleträden som gamla vänner i trädgården. De berättar om lång och kontinuerlig vård där såg och sekator varit flitigt använda. Ingenting ger trädgården mer karaktär än dessa gamla träd och de rum de skapar under sig och mellan sig. Det är som om resten av trädgården lutar sig mot och famnas av träden. Man är tacksam att någon före oss planterade dem till vår glädje. Varje årstid visar de ett nytt ansikte. Försommarens jublande blomning övergår i högsommarens bladiga krona, där karten långsamt sväller. I höstens och fruktens tid ser de ut som om de skulle på bal i sin festliga skrud. För att avsluta i nakenheten om vintern när grenar och kvistar tydligast berättar om trädets temperament och hälsa.

Senvintern är den tid när jag får ge tillbaka något av allt som trädet bjuder mig på. De kallaste nätterna har släppt greppet, redskapen är vässade och jag skrider till verket. Det är kärnfrukterna, äpplen och päron, som ska visas omsorg och beskäras nu. Plommon och körsbär, stenfrukterna, gallrade jag bara lätt i höstas strax efter fruktskörden.

Varje år innan jag blivit varm i kläderna känns det lite osäkert att sätta igång med beskärningen. En aning ringrostig känner jag mig, trots att jag genom åren hunnit beskära många träd. Det får börja med att vi känner lite på varandra trädet och jag. Obeväpnad ägnar jag en stund åt att se och "lyssna". Bedöma hela trädets tillstånd för att bli säker i mina skärande åtgärder. Det är på sätt och vis som att ställa en diagnos för att ordinera en lämplig behandling. Beskärningsböckernas före- och efterillustrationer kan ge mig en vink om beskärningens mission. De beskriver trädets alla delar och ger en viktig grundkunskap om fruktträden. Problemet är bara att verkligheten, mitt träd, ser helt annorlunda ut än teckningarna i boken. Grenarna sitter inte alls på samma sätt och dessutom är de betydligt fler till antalet.

(Berglund 1996:452)

Framställningen ramas in av en återgivning av hur textens *jag* brukar gripa sig an beskärning av fruktträd. Inledningen som beskriver situationen passar in i både en narrativ, som en beskrivning av utgångssituationen, och i en handlingsbeskrivning, som en beskrivning av förutsättningarna. Här finns drag som pekar mot handlingsbeskrivningen genom att konkreta åtgärder (så kallade transformationer) beskrivs, men också narrativa drag som *komplikation* och *upplösning*. Även i avslutningen återspeglas att det rör sig om en sammantvinnad instruktion och berättelse:

Genom den lilla extra omsorg man ägnar åt trädet får man mångdubbelt igen i form av de mogna frukternas njutbara sötma. Det är hortikultur det, när odlare och träd hjälper varandra till ett rikare liv.

(Berglund 1996:453)

Här beskrivs på ett sätt som är typiskt för handlingsbeskrivningen vad resultatet blir (i första meningen) – men det ges också en evaluering, snarast en sensmoral, vilket är typiskt för narrativen (i andra meningen).

Framställningen kan läsas som ett slags modellskapande typberättelse: en gestaltning av hur det brukar vara, sett ur en erfaren persons perspektiv och förankrat i dennes upplevelse. Till skillnad från i mer renodlade instruerande partier, där procedurbeskrivningens deltagare genomgående är dubbeltydiga genom att de kan associeras med läsaren alternativt en generisk odlare, är referenserna här omväxlande specifika (ofta *jag*) och generiska. På ett övergripande plan kan den mer personligt hållna, berättelseliknande framställningen ses som en alternativ realisering av handlingsinriktad beskrivning. Här smälts konkreta råd samman med det personliga exemplet och sätter in de mer teoretiska beskrivningarna i ett slags exemplifierande tillämpning med starka känslolag; den som talar är den erfarna experten som ändå har samma problem som en amatör kan ha och därmed snarast fungerar som ett

slags förebild. Bilden som hör till framställningen (se figur 3) passar väl in i en sådan tolkning: den utgör ett slags narrativ representation av en person sannolikt i färd med beskärning. Det är dock en anonym representation i den meningen att bilden inte gör det möjligt att identifiera aktören – personen framträder som en svart silhuett. Även här finns det på ett abstrakt plan möjlighet för indirekt identifikation med aktören.

Att avsnittet alltså är hybridartat gör att det kan läsas som ett slags handlingsbeskrivning eller instruktion klädd i en berättande form.¹³ Denna hybriditet gör detta stycke i fråga om läsning ganska öppet – det kan sannolikt göras meningsfullt på flera sätt, såväl genom de råd och tumregler som det ger, som genom den anda och hållning som det förmedlar. Närmast till hands ligger kanske en indirekt handlingsinriktad läsning, som tar fasta på att bygga upp ett mer allmänt förhållningssätt. På så sätt fungerar den som ett slags komplement till hur framställningen om beskärning annars ser ut. Men genom sina dramatiserande narrativa drag möjliggör den också en icke handlingsinriktad läsning, närmast en nöjesläsning.

Författarröst och läsarpresentation

Detta för naturligt över till en diskussion om de interpersonella dragen i texten, och hur drag i texten bidrar till naturalisera olika läsarroller och förhållningssätt till texten och till det som texten handlar om. Detta ansluter till modellläsartanken genom att det berör hur texten erbjuder läsaren en modell för förhållningssätt till texten.

Språklig analys

För den språkliga analysen ansluter jag till det *appraisal*-ramverk som under det senaste decenniet har utarbetats i anslutning till sociosemiotisk (systemisk-funktionell) tradition (Martin & White 2005). Här intresserar man sig bl.a. för utsagors dialogicitet – hur en utsagas relation till andra, tidigare utsagor markeras – och för användningen av värderande uttryckssätt i texter (se för en introduktion till modellen t.ex. Nord 2008, avsnitt 3.2.3 och kap. 7).

Av de citat ur exempelutdraget som ovan getts syns det tydligt hur författarrösten framträder, nämligen rakt och självsäkert. Som ytterligare ett exempel tar jag ett utdrag ur rutan om hur kvistar ska klippas nere till vänster på sidan 450 (vänstersidan i figur 2):

Grenkragen sitter som en ansvällning runt grenen, alldeles intill stammen. I området finns skyddsämnen som har till uppgift att förhindra att rötsvampar och bakterier tränger in i trädet. Sågar man för nära stammen så att grenkragen avlägsnas tar man bort trädets naturliga försvar mot rötsvampar.

Ett riktigt snitt ska läggas precis utanför grenkragen. Efter det att grenen sågats av görs snittytan jämn med en vass kniv. Fasa inte av kanterna, då försvåras läkningen. [...]

(Berglund 1996:450)

Med undantag för den sista meningen i exempel, som jag strax återkommer till, byggs texten här upp av *monoglossiska* utsagor, utsagor som inte aktualiserar några andra röster eller ståndpunkter. Här saknas t.ex. både hänvisningar till och avfärdanden av andra ståndpunkter. Motsvarande mönster finns i de andra citat ur exempelutdraget som citerats ovan, och det är just så de flesta av utsagorna på de aktuella sidorna fungerar. Någon polemik med andra auktoriteter finns här heller inte; författarrösten förhåller sig helt enkelt inte till andra

¹³ Jfr Virtanen (1992), som talar om formen som texttyp och betydelsen som diskurstyp, och pekar på att det inte finns någon fullständig överensstämmelse mellan en diskurstyp och den texttyp som typiskt uttrycker den. T.ex. kan texttypen narration användas för att realisera diskurstypen argumentation. Martin (1999:34) kallar motsvarande fenomen "contextual metaphor" och diskuterar ett exempel där en narrativ text används för att ge en vetenskaplig förklaring.

ståndpunkter. På detta sätt framträder författarrösten här alltså själv som den självklara kunskapsauktoriteten, som inte behöver gardera sig eller hänvisa till andra auktoriteter som stöd för att underbygga sin auktoritet, och inte heller befatta sig med att gå polemik med dem. Och denna röst aktualiserar en läsarroll som på ett självklart sätt accepterar kunskapsauktoriteten.

Helt monoglossiskt är detta exempel dock inte. Ett exempel på en utsaga som är *heteroglossisk*, det vill säga förhåller sig till andra röster, förekommer.¹⁴ Det handlar om den sista meningen i det återgivna utdraget: "Fasa inte av kanterna, då försvåras läkningen." Att ge ett sådant råd implicerar att det kan finnas en uppfattning i svang att kanterna kan eller bör fasas av. Den röst som förfäktar denna ståndpunkt är anonym, och framträder inte ens direkt, men antyds genom negationen. Även denna typ av utsaga förutsätter en självklar kunskapsauktoritet hos författarrösten, även om den då ställs i dialog till en annan röst – kanske den väntade läsarens fördom – som avfärdas.

Även på andra ställen får en röst eller tanke på detta sätt eka genom att bli vederlagd. I inledningen handlar det om att klippa på måfå:

För att kunna skära rätt måste man förstå sitt träd och inse hur trädet kommer att svara på olika åtgärder. Klipp eller skär aldrig på måfå utan att först ha tänkt igenom vad det är som ska uppnås. Om man skär av grenar och kvistar utan eftertanke kan resultatet blir ett riktigt skatbo av vilt växande så kallade vattenskott.

(Berglund 1996:449)

Här fungerar satsen med *aldrig* på samma sätt som rådet med *inte* ovan: det föregriper en felaktig ståndpunkt som läsaren potentiellt kan hysa. Detta säger något om den relation mellan författaren och läsaren som texten gestaltar: det förutsätts en självklar solidaritet, som gör att missuppfattningar och fördomar som läsaren potentiellt kan ha direkt kan vederläggas. Det bidrar till att naturalisera en läsarposition som accepterar kunskapsauktoriteten.

Exemplen på sådana förnekanden är fler. Särskilt intressant blir det när den aktualiserade ståndpunkten handlar om attityden till själva beskärningen. Så är det i rutan nere till höger på sidan 449 (figur 1), som inleds "Att forma och beskära fruktträd och andra träd är inte så svårt som det ibland kan verka." Den implicerade ståndpunkten här är att det är svårt att forma och beskära fruktträd, men denna negativa attityd vederläggs alltså.

Redan i avsnittets inledning på sidan 449 (figur 1) berörs samma förväntade uppfattning, men här får den vederlagda rösten träda fram mer tydligt värtaligt:

Nyplanterade fruktträd, särskilt äpple- och päronträd, måste beskäras för att blomma och ge frukt. De är så förädlade att de inte längre klarar sig själva. Det går att lära sig att beskära sina fruktträd även om man inte tror det när man står där på vårvintern med bruksanvisningen i ena handen och sågen i den andra och trädet inte alls ser ut som i boken.

(Berglund 1996:449)

Rösten förblir anonym – det är ett ospecificerat *man* som tror att det inte går – men situationen blir mycket konkret, och genom konkretionen i detaljerna framkallas också en viss värdering av situationen, snarast en upplevelse av frustration, som här får en känslomässigt bekräftande funktion: även en erfaren beskärare har dessa problem. Tonläget blir sådant att en negativ reaktion föregrips genom en inkännande formulering.

¹⁴ Jag redovisar här endast de exempel på heterogloss som tydligt säger något om författarpositionen. Jag hänvisar till Nord 2008, kap. 7, för en utförligare diskussion, t.ex. om den typ av heterogloss som anses uppstå genom modalmarkörer.

En motsvarande funktion kan för övrigt även hela avsnittet på uppslaget sidan 452–453 (figur 3) få. Här gestaltas känslomässiga reaktioner och värderingar knutna till textens *jag*, vars potential för identifikation *jag* diskuterade redan i förra avsnittet.

Jag vill som jämförelsematerial ge ytterligare ett exempel på hur det "inkännande" tonläget kan se ut från andra delar av boken när det beskriver och föregriper den känslomässiga reaktionen på det som beskrivs. T.ex. avslutas en beskrivning av tillvägagångssättet vid ympning – en utdragen och ganska svår procedur som lätt misslyckas – på följande sätt: "Det tar ett par år innan den inympade sorten bär frukt. Då känner man sig mycket duktig – det är säkert." (Berglund 1996:457). Värderingen är uttalat positiv: man "känner sig mycket duktig". Det utgör ett slags erkännande av den insats av arbete och väntan som ligger bakom resultatet, att den ympade grenen bär frukt – för att vara "duktig" krävs ju en prestation. Men värderingen blir dubbel, å ena sidan en explicit positiv värdering av den som utför prestationen, å andra en implicit negativ värdering av själva arbetsprocessen – det är arbetsamt. Sammantaget får det en närmast argumenterande funktion: erkännandet av odlarens direkta upplevelse föregriper så att säga invändningar och förklarar att det är värt mödan. Den oklara referensen i *man* är funktionell: det kan läsas som *jag* i en beskrivning av författarens erfarenhet eller som ett *du* i en beskrivning av den presumtive ymparens upplevelse.

Detta "inkännande" tonläge återkommer alltså i denna bok, och det finns motsvarigheter i andra böcker från de senaste decennierna. Det saknas däremot helt i det äldre materialet. Att det här förekommer tolkar *jag* som att en form av identifikatorisk läsning blir aktuell. Det projicerar två parallella möjliga läsningar eller hållningar: en mer sakorienterad och en mer känslorienterad. Men att dessa tydligt blandas visar att de inte ska skiljas åt, varken i läsningen eller i genomförandet. Upplevelsen blir en relevant aspekt av det praktiska. I de äldre böckerna fick man veta hur man gör, numera även hur det känns. Texten fungerar inte längre bara som källa för praktiska råd utan även som inspirations- och bekräftelsekälla.

Visuell analys

Analysen av bilderna stödjer detta. Det finns två klart åtskilda grupper av bilder här: dels de tecknade svartvita, som illustrerar praktiska frågor, dels de fotografiska färgbilderna som inte är inordnade i någon instruktion. Hur de båda bildkategorierna ser ut är intressant.

Kress & van Leeuwen (1996/2006) beskriver ett antal olika *kodningsorienteringar* ('coding orientations'), vilket kan beskrivas som normsystem för vad som uppfattas som en realistisk avbildning. Den mest grundläggande kodningsorienteringen är den naturalistiska, som avbildar något som det ser ut för ögat. Färgbilderna i exemplet ansluter till denna kodningsorientering, och den som betraktar bilden sätts i en position som om den i själva verket betraktade det avbildade.

För de svartvita bilder är det snarast en *teknologisk* kodningsorientering som är aktuell. Den utgår från ett ideal som innebär att allt som i sammanhanget är irrelevant ska reduceras bort, t.ex. bakgrunder, detaljer och skuggningar, och färg används bara när det är viktigt för att markera någon väsentlig skillnad. Denna kodningsorientering används i sådana sammanhang där effektivitet och saklighet är viktigt, t.ex. för ritningar eller som här i instruktioner. De svartvita bilderna ansluter tydligt till denna kodningsorientering genom att det rör sig om schematiska bilder, avsedda att framhålla det som är viktigt och relevant i sammanhang men utan att visa t.ex. bakgrunder eller onödiga detaljer. Även de svartvita bilderna har dock så många naturalistiska drag att en betraktare utan särskilda förkunskaper enkelt kan identifiera

det avbildade som ett träd eller en kvist. På så sätt förankras även dessa bilder i en vardagsförståelse av hur ett träd eller en kvist ser ut.¹⁵

De svartvita bilderna, som är tydligt knutna till en sakorienterad läsarposition, har motsvarigheter i trädgårdsböcker tillbaka till 1600-talet. Användningen av naturalistiska bilder är däremot typisk för böcker från de senaste decennierna, och saknar (med något undantag) motsvarighet i böcker före mitten av 1900-talet. Naturalistiska bilder är i princip knutna till en ganska omarkerad betraktarposition, genom att de ansluter till den omarkerade normen för bilder i vårt samhälle. I detta sammanhang, där en teknologisk kodningsorientering annars är den omarkerade, blir deras funktion dock mer specifik.

Deras roll i helheten är ganska självständig, och de kan till skillnad från de svartvita bilderna inte betraktas som illustrationer. Fotografiet av det blommande äppleträdet på sidan 450 (figur 2) visar visserligen ett idealträd, men det beskriver inte idealträdet som struktur, t.ex. med en viss uppbyggnad av grentyper (vilket snarare hade avbildats i en svartvit teckning). I stället visas de som en del av en estetisk och konceptuell helhet som betraktaren erbjuds att symboliskt och känslomässigt sätta sig själv i relation till. För detta syfte är det naturligt att använda ett fotografi snarare än en svartvit teckning eftersom fotografiet kan återge trädet i en kontext och också antyda en mängd konkreta detaljer i färg. Därmed framställs det som verkligt i en vardaglig värld. Bilden på sidan 452 (figur 3) saknar bildtext, men för bilden på sidan 450 (figur 2) finns en bildtext som bidrar till att artikulera en mer känslomässig position genom starkt värderande uttryckssätt i de första meningarna:

Ett uppvuxet äppleträd är en gåva att vara rädd om. Skörden betyder inte allt – skönheten är lika viktig. Unga träd måste formas efter ett bestämt schema, men ett gammalt träd behöver bara hjälpas på traven för att dess vackraste jag ska framkallas.

(Berglund 1996:450)

Bildtexten och hela uppslaget innebär snarast ett möte mellan det mer känslororienterade och det mer praktiska. En funktionsuppdelning mellan elementen på uppslaget är tydlig: de mindre, svartvit teckningarna är knutna till *hur* man gör, färgbilderna med tillhörande bildtexter till *hur* det känns.

Summering

Det kan vara på sin plats att kort sammanfatta iakttagelserna, och kommentera på vilket sätt dessa drag förhåller sig till det jag iakttagit i ett större material av jämförbara böcker från perioden 1643–2005 (Nord 2008).

Granskningen av *läsvägen* och den *multisekventiella* strukturen visar att texten är visuellt uppdelad och på detta sätt är boken ganska typisk, även om en del andra böcker går längre i fragmentering (jfr Nord 2007, Nord 2008, avsnitt 6.3, Holsanova & Nord 2010). *Läsvägen* är bara i viss mån styrd; detta gäller för övrigt även många av de äldre böckerna.

I fråga om vilket naturligt läsmål som *kunskapsorganisationen* ger kan man beskriva kärnan i framställningen som handlingsbeskrivning (instruktion), vilket gör att en typisk läsning framstår som klart praktikorienterad, även om framställningen oftast är systematiskt dubbeltydig så att den kan läsas både som en instruktion och en beskrivning. Det är naturligt att läsa både för att göra och för att orientera sig om hur man gör. På detta sätt liknar den i princip alla andra undersökta böcker. Det orienterande och det systematiskt

¹⁵ Jfr Karlsson (2004:277), som i en undersökning av bild och skrift i heminredningstidningar knyter motsvarande iakttagelser av bilder som visar tillvägagångssätt i hemmasnickrande till en möjlig nöjesläsningsfunktion.

kunskapsuppbyggande blir mer centralt från 1800-talet. Analysen visar dock också att det mer narrativa och gestaltande blir viktigt, och detta gäller generellt för trädgårdsböcker från de senaste decennierna.

Granskningen som tagit fasta på *författarrösten* och *läsarrollen* visar att författarrösten framträder med en självklar kunskapsauktoritet, och en läsare solidarisk med författarrösten förutsätts. Detta är ganska typiskt för böckerna över tid. En sakorientering – intresse för fakta och fokus på textens innehåll – framstår som det grundläggande. Läsaren förväntas vara accepterande och sakinriktad. Emellertid är detta ju inte hela sanningen. I boken finns också avsnitt och invävda partier som gör en mer känslorienterad läsarpresentation relevant. Det möjliggör också en närmast identifikatorisk läsning. Här får man veta även hur det *känns*, inte bara hur man gör. Detta är något som återkommer i många avsnitt i boken, och gör att den inte bara fungerar som källa för fakta och estetiska normer, utan även som inspirations- och bekräftelsekälla. Detta har boken i högre eller lägre grad gemensamt med de flesta samtida böcker, men inte med äldre litteratur.

Tar man fasta på vad som är gemensamt för böckerna kan man med en stark förenkling summera iakttagelserna i tre ord: handlingsinriktning, sökbarhet och sakorientering. Men att dagens böcker är avsedda att vara funktionella i fler sammanhang avspeglas i en diversifiering: grovt sett kan man säga att konstansen består i att det gamla lever kvar, förändringarna i att nya uttryck knutna till livsstil och självförverkligande kommer till.

Texten och dess historiska sammanhang

Den detaljerade genomgången av exemplet har visat *hur* textens komplexa syfte och breda målgrupp avspeglas i textdesignen. I detta avslutande avsnitt vill jag sätta in några av de gjorda iakttagelserna i sitt större sammanhang för att diskutera förhållandet mellan text och kontext. I den teoretiska diskussionen var det framför allt relationen mellan texten och läsaren i situationskontexten som hamnade i centrum, men det ömsesidigt påverkande gäller även på ett mer övergripande sociokulturellt plan (jfr Tønnesson & Berge 2009:3). Detta är särskilt intressant eftersom den bok jag granskat, *Din trädgård*, är en av de mest spridda trädgårdsböckerna under de senaste femton åren, och därmed bör ha spelat en viss roll för den moderna svenska trädgårdsdiskursens utveckling.

Handboken och trädgårdsdiskursen

I inledningen beskrev jag hur den moderna svenska trädgårdsdiskursen har utvecklats mot en sammansmältning av praktiskt arbete och livsstilsqualitéer, och *Din trädgård* artikulerar detta särskilt väl. Den mest intressanta konkreta iakttagelsen är den höjda status som "känslan" – upplevelsen – fått. Det har framgått av exemplet att boken på olika plan artikulerar ett synsätt på verksamheten där praktiskt arbete och känsloupplevelse ses som olika sidor av samma sak. Även i ett avsnitt som det diskuterade, som i första hand berör praktiska och handfasta saker, handlar det både om *hur man gör* och om *hur det känns*. Detta är ännu starkare i andra avsnitt av boken, där det snarare är känslan som får ta överhanden. Som ett exempel kan tas inledningen till avdelningen om lök- och knölväxter som inleds med en nästan litterär skildring av de första lökväxterna som blir synliga på våren:

Först kommer snödropparna. Långt därnere i den grovkorniga senvintersnön, under ett lager av nattis, skymtar den vita droppen på sin tunna, ljusgröna stjälk. Stå där och blomma mitt i snön – så oerhört generöst!

Plocka in de första tappra snödropparna och sätt i vas i värmen. De svarar med att sända ut en mild grön doft som fyller hjärtat med tillförsikt. Det kommer en vår – i år också.

(Berglund 1996:148)

Känslans stärkta roll hänger säkert till en del samman med förskjutningen av målgruppen från delvis professionella (trädgårdsmästare) till icke-professionella. Lite hårdtaget kan man säga att 1600- eller 1700-talens läsare – kanske en trädgårdsmästare som läser i anslutning till yrkesutövande, kanske en trädgårdsägare som vill orientera sig för att kunna instruera sina underlydande – ville veta hur man gör, inte hur det känns. Dagens läsare – en privatperson som läser under sin fritid för att eventuellt genomföra något själv – kanske vill veta båda delarna, eller läser över huvud taget inte för att genomföra. Det framstår som att känslan och upplevelsen blivit en del av den relevanta kunskapen på området.

Men möjligen är det inte bara en fråga om målgruppens förändring. Sociologen Colin Campbell (1987) har beskrivit en övergripande förändring i konsumtionsmönster där grundtesen är en förskjutning från *behov* till *begär*. Tidigare har behovet, nyttan, varit det grundläggande, men i ett materialistiskt överflödssamhälle som bygger på tillväxt och där de grundläggande behoven är tillfredsställda måste vi konsumera utifrån begär och inte utifrån behov. Förskjutningen från nytta till nöje (och nyttan som nöje) – utvecklingen av trädgården som livsstil och trädgårdslitteraturen som livsstilslitteratur – är då ett tidens tecken.

Den flerfunktionella texten

Ett resultat av undersökningen är att de moderna böckerna är utformade för att med behållning kunna användas på fler olika sätt av en målgrupp med skiftande intressen. Det finns större möjligheter för en läsare att välja vilken information man vill ta till sig, i vilken ordning man vill läsa texten och även, i någon mån, hur man vill förhålla sig till den. Särskilt tydligt blir detta om man betänker att det här analyserade utdraget inte på något sätt återger vidden av allt det som finns i boken – som också har avsnitt enbart avsedda för inspiration (som det nyss citerade om snödroppar) och kulturhistorisk allmänbildning (som avsnitt som berättar tulpanernas odlingshistoria). Man skulle kunna tala om detta som hybriditet och minskad handboks-karaktär och utveckling av drag som pekar mot underhållningsläsning. Mer riktigt verkar dock vara att tala om olika, överlagrade funktioner. Även om dagens texter är mer öppna "inspirerande", har de *också* syftet att ge mycket konkreta, praktiska råd. Det är en tendens mot mer *öppna* flerfunktionella texter, som har paralleller i andra textslag, och som innebär att somliga moderna texter avsiktligt utformas så att de enkelt kan användas på flera olika sätt. Vad som är orsak och vad som är verkan i fråga om textbruk och textdesign är dock svårt (och kanske inte fruktbart) att utreda.

Kress & van Leeuwen (1996/2006) har dock särskilt knutit samman förändringar i visuell design med förändringar i textbruk:

The more a text makes use of subheadings, emphatic devices (italics, bold type, underlining), numbered lines of typical elements or characteristics of some phenomenon, tables, diagrams and so on, the more likely it is to be scanned, skip-read, 'used' rather than read: linear reading is gradually losing ground.

(Kress & van Leeuwen 2006:205)

Deras tes är att visuell fragmentering leder till sådana mindre intensiva läsbeteenden som anses ha blivit mer centrala under det senaste århundradet, som "zapp- och surf-läsning" (Josephson & Melander 2003:149). Dessa hänger alltså samman med en förändring i textdesignen, en visualisering, som i sin tur är en effekt av att det har börjat bli viktigt att kunna ta ställning till större textmängder.

Ett liknande resonemang för Per Ledin (2000), som i en historisk undersökning av den svenska veckopressens utformning visar på en visualisering och anpassning till mer varierade

läsbeteenden. Han noterar att familjetidningarna "snuttifieras" genom en ökad mängd paratexter, det vill säga främst rubriker av olika slag. Förändringen i textdesign kopplar han till en läshistorisk förändring. Veckotidningen från 1899 förutsätter att man läser från början till slut genom att följa en brödtext, medan veckotidningen från 1996 "erbjuder läsaren att bara snabbt ögna igenom artiklarna" (2000:63). Denna visualisering och "snuttifiering" gör att texten kan läsas både intensivt och översiktligt, det är möjligt att ögna texten, men det är också fortfarande möjligt att djupläsa den. (Se för fler exempel Josephson & Melander 2003:148.) Ett besläktat resonemang är också det som Gunther Kress (2005) för angående upplägget i en bok för barn om elektronik från 1946, och som jag refererade i inledningen. Han hävdar där att bokens struktur, med linjärt ordnad kunskapsuppbyggande framställning, skulle vara omöjlig i dag, helt enkelt för att dagens samhälle är mer heterogen. 1946 visste författaren vad läsaren ville veta, i dag kan en författare inte längre göra anspråk på det.

Som jag här har försökt belysa har flerfunktionaliteten i trädgårdshandböckerna dock andra sidor än den rent visuellt strukturella, och variationen i den väntade läsningen handlar inte bara om linjariteten och intensiteten. De bredare möjliga läsmålen och öppnandet för känslor kan också ses som uttryck för detta: boken kan i dag göras meningsfull i fler situationer och för läsare i fler roller. Vill man vända sig till en bred målgrupp, vilket är naturligt att göra med den typ av "standardverk" som jag har valt för undersökningen, är det ändamålsenligt att utforma texten så att den kan fungera på olika sätt.

Jag beskrev också olika möjliga parallella läsningar. Det kan ses som en allmän följd av textlandskapets diversifiering – att texter används i allt fler syften, att allt fler efter massläsandets genombrott över huvud taget använder texter och att läsesätten blir mer skiftande och oförutsägbara. Den som i stort sett bara kom i kontakt med läseboken och katekesen hade sannolikt ett annat förhållande till den skrivna texten än vi som i dag är helt omgivna av mediasamhällets miljontals skriftspråkstexter. Läsituationerna har blivit många fler i dag, och det har gynnat en utveckling av en bredare repertoar av lässtrategier.

Olle Josephson och Björn Melander har diskuterat en förändring av vilka *läsarter* som är aktuella. Med läsart menar de då "de tolkningsramar som styr läsningen av en text" och de knyter läsarterna till tolkningsgemenskaper, "en social gemenskap som delar uppfattningen om vad som är lämplig läsart" (2003:131). De pekar ut tre viktiga läsarter för sakprosa från de senaste århundradena och försöker tidfästa deras blomstringstid, om än med garderingen att det är frågan om "våldsamma generaliseringar" (2003:149): den religiösa läsarten, den faktiska, textorienterade läsarten och den faktiska, individorienterade läsarten.

Den förstnämnda är den som gäller för religiös uppbyggelselitteratur, med blomstringstid under 1800-talet; den är knappast relevant här. Mer intressanta är de båda "faktiska" läsarterna. De är alltså båda faktainriktade, men skiljer sig också åt genom vilken läsarrollen är. Den "faktiska, textorienterade läsarten" utmärks av att man i sakprosan förväntar sig att finna fakta, resonemang eller anvisningar som talar om hur det är (eller hur man ska göra). Den kontrasteras mot den "faktiska, individorienterade läsarten" med en något annorlunda läsarroll: i sakprosan förväntar man sig att finna fakta, resonemang eller anvisningar som man kan kombinera själv för att skapa mening (2003:149). Josephson & Melander förlägger den faktiska, textorienterade läsartens blomstringstid till 1800- och 1900-talen, "ett samhälle med många men överblickbara texter" (2003:149). Den faktiska, individorienterade läsarten har däremot sin blomstring under sent 1900-tal (och, får man förmoda, början av 2000-talet), i "ett samhälle med ett oöverblickbart överflöd av texter" (2003:149). För sakprosans del blir förskjutningen, enligt Josephson & Melander, tydlig. Man går från ett mer linjärt, accepterande, kanske auktoritetstroende läsande till ett mer selektivt och kanske även kritiskt.

Tar man fasta på den direkta handlingsorienteringen och den genomgående accepterande läsarroll som skapas i handböckerna tycks det vara den faktiska, textorienterade läsarten som är den mest centrala: texten framstår som en självklar faktakälla, ibland också som en källa till estetiska normer. Denna läsarroll är utpräglad i böcker från 1600-tal och 1700-tal, men den är fortsatt aktuell fram till nutid. Samtidigt kan man också säga att moderna böcker snarare gör olika, parallella läsarter relevanta. Snarast en individorienterad läsart aktualiseras av det som jag ovan beskrev som ett inkännande tonläge i *Din trädgård*. Det handlade om känslor som speglar en läsares tänkta upplevelse vid genomförandet av det som texten beskriver, och det öppnar för en starkt identifikatorisk läsning – att läsa för att veta hur det känns. En sådan läsning närmar sig läsarter som brukar förknippas med skönlitterära texter, men är funktionell även vid en faktisk läsart. Redan i vanliga instruerande partier är det en förutsättning att läsaren identifierar sig med agenten för att förstå hur man faktiskt ska göra, och det inkännande är bara ett sätt att dra denna förutsatta identifikation ett steg längre eftersom även känslan blivit en relevant del av det man behöver veta för att kunna förhålla sig till handlingsbeskrivningarna.

En individorienterad läsart blir naturlig i passager som snarare aktualiserar individuella strategier för att lösa problem, t.ex. i den erfarne beskärarens berättelse. En personifierad förebild som *gör* öppnar för ett friare val av förhållningssätt till det som framställs. Det som sägs framstår som en enskild persons synsätt – som en röst bland många andra.

Läsningen i texten – en reflektion

Jag har här anlagt ett läsarperspektiv på de texter jag studerar, och så att säga sökt efter spår av den avsedda och möjliga läsningen i texten. Undersökningen har ytterst i grundats i ett bachtinskt antagande att texter är adressiva – att de vänder sig till någon. Till detta har jag knutit Ecos tanke om modellläsaren, den läsaridentitet som texten erbjuder. Jag har dragit detta ett steg längre och talat om en *modellläsning*, de signaler om lämplig användning av texten som en viss design innebär, och det jag har undersökt kan ses som aspekter av denna modellläsning.

I någon mån innebär dock dessa utgångspunkter en förenklad syn på hur betydelseskapande och kommunikation går till. Paradoxalt nog vilar dialogisten Bachtins antagande om textens adressivitet på en ganska monologisk syn på kommunikation, och har ett tydligt avsändarperspektiv. Det betonar textens roll som ett budskap riktat till någon, men berör inte hur denna adressivitet påverkas av den faktiska mottagaren och situationen. För skrivna texter – särskilt traditionella linjära, monomodala papperstexter – har detta inte utgjort något stort praktiskt problem eftersom texten är materiellt stabil och läsningen åtminstone synbart förutsägbar. Men inte minst den moderna forskningen om samtal har visat hur betydelseskapandet är en kollektiv process, där adressiviteten skapas dialogiskt: en utsaga får inte betydelse primärt utifrån den talandes intentioner utan utifrån hur den tas upp i sitt sociala sammanhang (jfr Linell under utg., Asdal m.fl. 2008). Detta är dock, vill jag understryka, något som är relevant även för stabila texter som böcker, och giltigt både på situationskontext- och kulturkontextplanet.

Något som framkommit i undersökningen är hur viktig den faktiska läsarens roll är, och att texten kan vara designad så att vissa val överlämnas till läsaren. Jag beskrev t.ex. hur den multisekventiella strukturen genom sin uppbyggnad kan vara i olika grad styrande genom att antingen erbjuda en kanonisk läsväg eller förutsätta att läsaren väljer väg. Texten kan läsas på flera sätt utan att något framstår som fel eller sämre. Här är det läsarens val som så att säga i dialog med texten styr vilken betydelse som aktualiseras.

På sätt och vis innebär detta alltså att undersökningen av modellläsningen har misslyckats – att uttala sig om modellläsningen med någon verklig precision går inte, åtminstone inte för den här gruppen av texter. Samtidigt är det ändå en nödvändighet att försöka. Har vi bara tillgång till texten som sådan, utan den faktiska situationen och läsaren, blir det en nödvändighet att vi försöker förstå hur texten varit avsedd att läsas. Detta är förstås en aspekt av den klassiska frågan om forskarens tolkningsposition, och vad man som forskare egentligen vill beskriva. Om vi har ambitionen att tolka en text på ett inte alltför anakronistiskt sätt måste vi också reflektera över vilka dess modellläsningar är – hur en lojal läsare skulle reagera på den i de situationer och verksamheter som texten är avsedd att vara funktionell i. En undersökning av texter som inte tar hänsyn till faktiska situationer har med nödvändighet en begränsad räckvidd.

En lösning blir att ta verksamheter eller faktiska typsituationer där texterna varit relevanta som utgångspunkten för tolkningar.¹⁶ Jag har inte gjort detta i denna undersökning – problemen att genomföra något sådant i historiska studier kan ibland bli i det närmaste oöverstigliga. För svenska trädgårdsböcker är t.ex. det kända historiska källmaterial som skulle kunna belysa det faktiska textbruket så splittrat och fragmentariskt att få slutsatser kan dras om när och hur böckerna verkligen har blivit lästa (se Nord 2008, särskilt avsnitt 2.3). Men för den nutida delen av materialet vore en mer experimentell och etnografisk ansats en naturlig utveckling. Även för moderna förhållanden är användningen av denna typ av litteratur som konsumeras på fritiden utifrån eget val nämligen ett i stort sett utforskat område.

Därför vill jag här avslutningsvis understryka behovet av framtida forskning om vardaglig sakprosa med ett mer radikalt läsarperspektiv, som drar in undersökningar av den faktiska läsningen, gärna autentiskt läsande i vardaglig kontext, och ställer den mot iakttagelser i texter. Experimentella eller deltagande undersökningar som innefattar faktiska brukare är förstås inte möjliga att utföra på ett historiskt material, men moderna undersökningar kan bidra till att pröva analysmodellers och tolkningsramars giltighet och är därför relevanta även för historiska studier. Jag har här visat hur en bok som vill "stimulera odlarglädjen" och ge råd om hur man når "sina drömmars mål i trädgården" designas för att vara funktionell. Nästa steg blir att ta redan på hur en vanlig trädgårdsägare egentligen gör en sådan text meningsfull.

Referenser

- Adam, J.-M. (1987). Types de séquences textuelles élémentaires. *Pratiques*, 56. S. 54–79.
- Adam, J.-M. (1990). *Éléments de linguistique textuelle. Théorie et pratique de l'analyse textuelle*. Liège: Mardaga.
- Adam, J.-M. (1992). *Les textes: types et prototypes. Récit, description, argumentation, explication et dialogue*. Paris: Nathan.
- Adam, J.-M. (2001). *Les textes: types et prototypes. Récit, description, argumentation, explication et dialogue* (4 upplagan). Paris: Nathan.
- Anward, J. (1994). Från Potatisen kokas till Koka potatisen. Om en historisk förändring i 1900-talets svenska. I: *Språkbruk, grammatik och språkförändring. En festskrift till Ulf Teleman 13.1.1994* (ss. 251–262). Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet.
- Asdal, K., Berge, K. L., Gammelgaard, K., Jordheim, H., Rem, T., Riiser-Gundersen, T. & Tønnesson, J. L. (2008). *Tekst og historie. Å lese tekster historisk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bachtin, M. M. (1997). Frågan om talgenrer. Övers. av Helena Bodin. I: E. Hættner Aurelius & T. Götselius (red.), *Genreteori*. Lund: Studentlitteratur.
- Berglund, K. (huvudred.) (1996). *Bonniers stora bok om din trädgård*. Bonnier Alba.

¹⁶ En förskjutning i forskningsintresset tycks hålla på att ske på så sätt att kontexten – de verksamheter och praktiker där texten ingår – hamnar mer i centrum, i stället för att reduceras till en bakgrundsfaktor (se Karlsson 2007b, Tønnesson & Berge 2010).

- Björkvall, A. (2003). *Svensk reklam och dess modellläsare*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Björkvall, A. (2004). Modellläsare i svensk tidskriftsreklam. Erbjudanden om olika typer av konsumerande identiteter. I: B. Melander, U. Melander Marttala, C. Nyström, M. Thelander & C. Östman (utg.), *Svenskans beskrivning 26. Förhandlingar vid Tjugosjätte sammankomsten för svenskans beskrivning. Uppsala den 25–26 oktober 2002* (ss. 87–96). Uppsala: Hallgren & Fallgren.
- Björkvall, A. (2009). *Den visuella texten. Multimodal analys i praktiken*. Stockholm: Hallgren & Fallgren.
- Bonnier Fakta (2010). <http://www.bonnierfakta.se/Vara-bocker/Bokpresentationssida/?isbn=9789100100001>
Hämtad 19/2 2010.
- Bussler, E. (1922). *Hemträdgården. Praktisk handledning för den mindre trädgårdens skötsel*. Stockholm: Åhlén & Åkerlund.
- Campbell, C. (1987). *The romantic ethic and the spirit of consumerism*. Oxford etc.: Basil Blackwell.
- Eco, U. (1979). *Lector in fabula. La cooperazione interpretativa nei testi narrativi*. Milano: Bompiani.
- Eco, U. (1984). *The role of the reader. Explorations in the semiotics of text*. Bloomington: Indiana University Press.
- Engebretsen, M. (2000). Hypertext. En kritisk introduksjon. *Norsk lingvistisk tidsskrift*, 18, 77–107.
- Genette, G. (1997). *Paratexts. Thresholds of interpretation*. Övers. av Jane E. Lewin. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gunder, A. (2001). Forming the text, performing the work. Aspects of media, navigation, and linking. *Human IT*, 2–3 (2001). <http://etjanst.hb.se/bhs/ith/23-01/ag.htm> Hämtad 19/2 2010.
- Halliday, M. A. K. (1978). *Language as social semiotic. The social interpretation of language and meaning*. London: Edward Arnold.
- Halliday, M. A. K. & Matthiessen, C. M. I. M. (2004). *An introduction to functional grammar* (3rd ed. rev. by Christian M. I. M. Matthiessen). London: Arnold.
- Holmberg, P. & Karlsson, A.-M. (2006). *Grammatik med betydelse. En introduktion till funktionell grammatik*. Uppsala: Hallgren & Fallgren.
- Holsanova, J. (2007). Användares interaktion med multimodala texter. I: B.-L. Gunnarsson & A.-M. Karlsson (red.), *Ett vidgat textbegrepp* (ss. 41–58). Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
- Holsanova, J., Holmberg, N. & Holmqvist, K. (2009). Reading information graphics. The role of spatial contiguity and dual attentional guidance. *Applied Cognitive Psychology*, 23, 1215–1226.
- Holsanova, J., Rahm, H. & Holmqvist, K. (2006). Entry points and reading paths on newspaper spreads. Comparing a semiotic analysis with eye-tracking measurements. *Visual Communication*, 5(1), 65–93.
- Holsanova, J. & Nord, A. (2010). Textens fragmentering och läsares meningsskapande. I: G. Byrman, A. Gustafsson & H. Rahm (utg.), *Svensson och svenskan. Med sinnen känsliga för språk* (ss. 110–123). Lund: Författarna. <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=1536232&fileId=1536237>
Hämtad 19/2 2010.
- Josephson, O. & Melander, B. (2003). Läsare och läsarter. I: B. Englund & P. Ledin (red.), *Teoretiska perspektiv på sakprosa* (ss. 125–160). Lund: Studentlitteratur.
- Jäderberg, L. (1995). Matrecept från tre sekel – en genrestudie. *Språk och stil*, 5, 93–119.
- Jäderberg, L. (1997). *Att vända på steken*. Institutionen för lingvistik, Stockholms universitet.
<http://www.ling.su.se/forskning/Dynamo/rapporter/lasse/lasse.html> Hämtad 19/2 2010.
- Jörlin, E. (1784). *Flora Macelli Hortensis. Svenska Köks- och Krydde-Gården. Innehållande alla de förnämsta i Europa brukeliga Kål- Rot- Grön- och Krydde-Gårds Matväxter, Med deras odling och bruk*. Lund.
- Karlsson, A.-M. (2004). How to build a house from reading a drawing. Professional and popular mediations of construction. *Visual Communication*, 3(3), 251–279.
- Karlsson, A.-M. (2007a). Multimodalitet, multisekventialitet, interaktion och situation. Några sätt att tala om "vidgade texter". I: B.-L. Gunnarsson & A.-M. Karlsson (red.), *Ett vidgat textbegrepp* (ss. 20–26). Uppsala: Uppsala universitet.
- Karlsson, A.-M. (2007b). Text, situation, praktik. Om ramar och resurser för tolkning av texter i arbetsrelaterade skrifthändelser. I: B.-L. Gunnarsson & A.-M. Karlsson (red.), *Ett vidgat textbegrepp* (ss. 27–40). Uppsala: Uppsala universitet.
- Karlsson, A.-M. & Ledin, P. (2000). Cyber, hyper och multi. Några reflektioner kring IT-ålderns textbegrepp. *Human IT*, 2–3 (2000), 15–59. <http://etjanst.hb.se/bhs/ith/23-00/amk.htm> Hämtad 19/2 2010.
- Kress, G. (1989). *Linguistic processes in sociocultural practice* (2 upplagan). Oxford: Oxford University Press.
- Kress, G. (2005). Gains and losses. New forms of texts, knowledge, and learning. *Computers and composition*, 22, 5–22.
- Kress, G. & van Leeuwen, T. (1996). *Reading images. The grammar of visual design*. London etc.: Routledge.
- Kress, G. & van Leeuwen, T. (2006). *Reading images. The grammar of visual design* (2 upplagan). London etc.: Routledge.
- Ledin, P. (1997). "Med det nyttiga skola vi söka att förena det angenäma ...". *Text, bild och språklig stil i veckopressens föregångare*. Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet.

- Ledin, P. (1999). *Texter och textslag – en teoretisk diskussion*. Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet.
- Ledin, P. (2000). *Veckopressens historia: del II*. Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet.
- van Leeuwen, T. (2005). *Introducing social semiotics*. London: Routledge.
- Linell, P. (1998). *Approaching dialogue. Talk, interaction and contexts in dialogical perspectives*. Amsterdam etc.: John Benjamins.
- Linell, P. (under utg.). Taking Bakhtin beyond Bakhtin. Some trends in contemporary dialogical theories. I: Proceedings of The Second International Interdisciplinary Conference on Perspectives and Limits of Dialogism in Mikhail Bakhtin, Stockholm University, June 3–5, 2009.
- Martin, J. R. (1992). *English text. System and structure*. Philadelphia: John Benjamins.
- Martin, J. R. (1999). Modelling context. A crooked path of progress in contextual linguistics. I: M. Ghadessy (red.), *Text and context in functional linguistics* (ss. 25–61). Amsterdam etc.: John Benjamins.
- Martin, J. R. & Rose, D. (2008). *Genre relations. Mapping culture*. London etc.: Equinox.
- Martin, J. R. & White, P. R. R. (2005). *The language of evaluation. Appraisal in English*. Basingstoke etc.: Palgrave Macmillan.
- Melander, B. & Josephson, O. (2003). Muntlighet och skriftlighet i sakprosatexter. I: B. Englund & P. Ledin (red.), *Teoretiska perspektiv på sakprosa* (ss. 239–272). Lund: Studentlitteratur.
- Mårdsjö, K. (1998). *Maten, metoderna och livet. Svenska husliga handböcker 1750–1900*. Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet.
- Nord, A. (2007). Hypertext i trädgården. Skrift, bild och textstruktur i trädgårdshandböcker 1690–2005. I: L. Wollin, A. Saarukka & U. Stroh-Wollin (red.), *Studier i svensk språkhistoria 9. Det moderna genombrottet – också en språkfråga? Föredrag vid nionde sammankomsten för svenska språkets historia, i Åbo 19–20 maj 2006* (ss. 189–196). Svenska institutionen, Åbo akademi.
- Nord, A. (2008). *Trädgårdsboken som text 1643–2005*. Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-8332> Hämtad 19/2 2010.
- Nord, A. (2010). Peder Månsson som trädgårdsskribent. I: E. Magnusson & L. Rogström (utg.), *Studier i svensk språkhistoria 10. Språkhistoria – Hur och för vem? Föredrag vid tionde sammankomsten för svenska språkets historia, i Göteborg 25–26 april 2008* (ss. 187–193). Göteborgs universitet.
- Statistiska centralbyrån (2004). *Fritid 1976–2002. Rapport 103*. Statistiska centralbyrån. http://www.scb.se/Statistik/LE/LE0101/1976I02/LE0101_1976I02_BR_LE103SA0401.pdf Hämtad 19/2 2010.
- Stockholms gartnersällskap (2010). <http://www.gartnersallskapet.se/bok-index.html> Hämtad 19/2 2010.
- Tønnesson, J. (2003). Model readers and other textual strategies in Norwegian historian Professor Finn Olstad's paper "New perspectives on the rise and fall of the working class" (2000). I: K. Fløttum & F. Rastier (red.), *Academic discourse. Multidisciplinary approaches* (ss. 158–180). Oslo: Novus.
- Tønnesson, J. L. (2004). *Tekst som partitur. Eller Historievitenskap som kommunikasjon: Nærlæsning av fire historikertekster skrevet for ulike lesergrupper*. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Tønnesson, J. L. & Berge, K. L. (2009). Forskningen om sakens prosa. *Sakprosa*, 1(1), 1–12. <https://www.journals.uio.no/index.php/sakprosa/article/view/32/27> Hämtad 19/2 2010.
- Virtanen, T. (1992). Issues of text typology. Narrative – a 'basic' type of text? *Text*, 12(2), 239–310.
- Vološinov, V. N. (1973). *Marxism and the philosophy of language*. Övers. av Ladislav Matejka & I. R. Titunik. New York etc.: Seminar Press.